

Viachaslau Shved
Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0002-2878-6231

ЭЛІЗА АЖЭШКА І ПАЎСТААННЕ 1863–1864 ГАДОЎ

Праблема, заяўленая ў назве артыкула мае два аспекты: непасрэдны ўдзел Ажэшкі ў паўстанні і ўплыў апошняга на яе станаўленне як пісьменніцы і яе літаратурную дзейнасць.

Частка 1. Удзел Элізы Ажэшкі ў Студзенскім паўстанні

Пасля расстрэлу 3 (15) сакавіка 1861 года варшаўскай дэманстрацыі Эліза Ажэшка актыўна ўступіла ў пачаўшыся перапаўстанцкі (маніфестацыйны) рух. З перапіскі валынскага губернатара з гродзенскім бачна, што Ажэшка, якая ў той час жыла ў Кобрынскім павеце Гродзенскай губерні ў перыяд з 7 па 22 мая ўзмацніла свае сустрэчы з суседнімі землеўласнікамі, аб'язджала двары і размаўляла аб матэрыяльнай дапамозе сем'ям пяці забітых у Варшаве асоб. У час паўстання Ажэшка была звязана з кобрынскім партызанскім атрадам Рамуальда Траўгута: дастаўляла харчаванне, лекі, пошту, перадавала звесткі пра дзеянні царскіх войск, шыла канфедэраткі і кашулі, хавала параненых партызанаў. У ліпені 1863 года 22-гадовая Эліза спачатку хавала ў Людвінаве, а потым перавезла ў сваёй карэце Р. Траўгута (пад выглядам хворага сваяка) да мяжы Каралеўства Польскага.

Эдмунд Янкоўскі ў сваёй кнізе пра пісьменніцу пісаў: „Ажэшка не ўдзельнічала ніўводнай бітве і ніводнай на свае вочы не бачыла, але найсуворая камісія верыфікацыйна не адмовіла б ёй правоў ветэрана”¹.

За ўдзел у паўстанні больш быў пакараны муж Ажэшкі, Пётр Феліксавіч, чыноўнік гродзенскай казённай палаты, які з 28 студзеня 1863 года знаходзіўся 28 дзён у адпачынку. Кобрынская следчая камісія абвінаваціла яго ў снабжэнні паўстанцаў харчаваннем, прыёмам іх у сваім маёнтку, дапамозе коньмі Р. Траўгута. Відавочна, што ва ўсіх гэтых справах актыўную ролю адыгрывала Ажэшка, бо муж яе быў больш вядомы

¹ E. Jankowski, *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa 1988, s. 68.

разгульным ладам жыцця (гулянкi, паляванне) і “непрыхільна адносіўся да грамадскіх і патрыятычных „экзальтацый”. У кастрычніку 1863 года. Пётр Ажэшка быў арыштаваны, а 24 снежня 1864 года быў прыгавораны дасылкі ў Пермскую губерню. Маёнтак Людвінова спачатку секвестравалі, а потым вызвалілі ад секвестра і абклалі 10% зборам.

У шэрагу мер ліквідацыі вынікаў паўстання расійская адміністрацыя на землях Беларусі закрывала касцёлы або ператварала іх у цэрквы. Так здарылася і з капліцай, якую мела Ажэшка ў сваім маёнтку Мількаўшчына. У 1865 годзе яна вынесла алтарык, святыя абразы і іншыя рэлігійныя рэчы для “священнодействия” і з гэтага часу, як піша ў сваіх рапартах уездны спраўнік, “богослужения в сей каплице, не принадлежащей к разряду надгробных, не отправляется”. Літоўскі генерал-губернатар 11 красавіка 1867 года пісаў гродзенскаму губернатару: “я не встречаю со своей стороны препятствий к закрытию оной”². 5 мая 1867 года ўездны спраўнік даносіў, што 1 мая зачыніў капліцу, касцельныя рэчы перадаў адміністратару Камянецкага прыходскага касцёла кс. Трацеўскаму.

Удзел Ажэшкі ў паўстанні несумненна змарнаваў яе «благанадзейнасць» у вачах расійскай адміністрацыі Гродзенскай губерні. Тым больш, што з восені 1869 года яна жыла ў Гродне, дзе знаходзіліся праўленне гродзенскага губернатара і ўездная ўлада. Справа “О доставлении сведений о политической благонадёжности дворянки Оржешко”, якая вялася ў канцылярыі губернатара з 17 мая па 16 чэрвеня 1879 года не перашкодзіла ёй адкрыць у Вільні кнігарню і бібліятэку пры ёй. Але ўжо праз 3 гады, 5 мая 1882 года, гродзенскі паліцмайстар рапартаваў гродзенскаму губернатару, што “на працягу мінулага красавіка прыбыла ў лік знаходзячыхся пад наглядам паліцыі дваранка Эліза Аржэшка, аддадзеная пад нагляд паліцыі на тры гады, тэрмінам з 5 красавіка, па распараджэнні судовага аддзела дэпартаменту дзяржаўнай вайскавай паліцыі ад 12 красавіка гэтага года за № 3418...”³.

Э. Ажэшка пісала пра сябе:

Stałam się [...] świadkiem jednej z katastrof społecznych, najokropniejszych, jakie dostępnymi być mogą oczom śmiertelnych. Widziałam domy ludne i gwarne wymiecione z ludzi, jak w średniowieczne mory, wielkie mogiły, wznoszące się wśród lasów, kryjące tych, z którymi niedawno tańczyłam, nawiedzane tylko przez leśnych ptaków; widziałam szubienice, rysujące na niebie suche profile, blade strachy idących na śmierć, konające nadzieje, krwawe bóle, ponure żaloby, orszaki więźniów, dzwoniących łańcuchami w drodze na Sybir, z długimi za sobą orszakami rodzin

² НГАБ, ф. 1, воп. 6, с. 621, а. 7, 9, 13, 15, 17.

³ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 8, с. 543, а. 202, 202 адв.

osieroconych i wtrąconych w nędzę. Słyszałam odgłosy bitew, staczanych w wielkich lasach poleskich, wieści dochodzące z dala o zbiorowych śmierciach, spadających nie na setki, lecz na tysiące ludzi po etapach sybirskich, od chłodu, nędzy, ścisku, zarazy... Widziałam ustawy prawne, jawne i tajemne (przed Europą tajone), które jak grad gęsty spadały na nas, odsadzając nas od posiadania ziemi, prawa do pracy, zarobku, zasługi, mówienia własnym językiem, uczenia dzieci naszej wiary i historii przodków w języku przodków. Nie tylko nie przesadzam, ale na ćwiartce papieru nie mogę zawrzeć tysięcznej części tej tragedii, która płomieniem i mieczem uderzyła w moje [...] oczy i serce. Aby ją w pełni opisać, trzeba by tomy pisać. A to, co napisałam, zmierza ku wyjaśnieniu momentu powstania mojej drogi autorskiej⁴.

Частка 2. Уплыў паўстання на літаратурную дзеяснасць Элізы Ажэшкі

Сама Ажэшка выказалася пра гэтае наступнымі словамі:

Moment ten wywarł na całą przyszłość moją wpływ decydujący. Od niego padła mi na duszę powaga i nigdy całkowicie nie wygasająca żalność, która mię na zawsze odrzuciła od świata blasku, zabaw i pustych wesołości. Ten moment wzniecił we mnie pragnienie służenia Ojczyźnie według miary sił i natury moich zdolności; od jego ognia i od jego łez powstała we mnie ambicja przyniesienia choćby małej cegiełki do tego ratunkowego mostu, po którym naród przejść miał nad szeroko rozwartą pod nim otchłanią. [...] To wszystko uczynił ze mną i we mnie rok 1863-ci. Gdyby nie jego młot i dłuto, losy moje byłyby najpewniej inne i prawdopodobnie nie byłabym autorką⁵.

I варту прывесці яшчэ адна цытата пра ўплыў паўстання на Ажэшку. У студзені 1909 года яна пісала крытыку Валерыю Гастомскаму:

[...] mając lat dwadzieścia, byłam czynnym świadkiem tego dramatu, który nosi tytuł rok 1863, następnie zaś świadkiem, wzruszonym zawsze, do głębi wstrząsanym nieraz, epoki popowstaniowej. Na grunt odpowiednio przygotowany padły wrażenia z widoku nieszczęść niesłychanych, okrucieństw i niesprawiedliwości [...] Miewałam wtedy, pomimo wczesnej młodości, dnie i tygodnie rozpacz [..] zdarzały mi się wówczas chwile, w których [...] wyrywałam sobie włosy z głowy albo na ziemię upadłszy godzinami płakałam. (To uczucie rzucania o ziemię, bardzo dziwne, opisałam niedawno w noweli "Hekuba"). – Obok tego coś wołało we mnie, krzyczało: ra-

⁴ E. Orzeszkowa, *O sobie...*, wstępem opatrzył J. Krzyżanowski, Warszawa 1974, s. 43.

⁵ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, do druku podał i komentarzem opatrzył E. Jankowski, t. IV, Wrocław 1954, s. 244–245.

tunku! [...] I w tym samym właśnie momencie pisać zaczęłam [...] Musiałam pisanie swoje pojmować jako walkę, musiałam z niego kuć oręż, musiałam pragnąć, aby to były cegły czy cegiełki do budowy ratunkowego mostu – nad otchłanią⁶.

Звернемся да аповесці “Над Нёманам”, напісанай да 25-годдзя паўстання 1863–1864 гг., і пяці мемуарных і аўтабіяграфічных навел са зборніка „Gloria victis” (“Яны”, “Афіцэр”, “Текуба”, “Бог ведае хто”, “Gloria victis”). Спачатку трэба адзначыць, што аб гэтым аўтарка сама прызнаецца ў лісце ад 23 красавіка 1907 года свайму літаратурнаму агенту ў Варшаве Мэйету:

Dodać muszę – entre nous – że fragment “Oni” jest fragmentem mego własnego życia, co dla przyczyn osobistych, z lekka, kilku słowami wstępu zamaskowałam, i to jeszcze, że rzeczy w nim opowiadane ja jedna jako świadek naoczny opowiedzieć mogę. Nikt już oprócz mnie ze współautorów scen tych nie żyje; co prawda byłam pomiędzy nich najmłodsza. Może ten rys autobiograficzny i historyczny utworu posiada swą oryginalność i wartość⁷.

У сваіх навелах “Афіцэр”, “Яны”, “Gloria victis” Ажэшка месцам дзеяння падзей робіць “палескую вёску”, “палескія паветы”, “Літоўскае Палессе”. Як тут не згадаць маёнтак Людвінава ў Кобрынскім павеце, дзе жыла былая Паўлоўская з 1859 года пасля таго, як выйшла замуж за Пятра Ажэшку. У навеле “Бог ведае хто” дзейнічаюць рэальныя асобы з акружэння Ажэшкі: Стэфанія – жонка Жука, суседа па маёнтку Людвінава, Чарніся – жонка людвінаўскага ўпраўляючага Валерыяна Чарніцкага, сын якіх Станіслаў успамінаецца ў навеле “Яны”.

У гэтай жа навеле Ажэшка гаворыць, што жанчына, якая апавядае пра паўстанцаў, сцвярджае, што “было мне 20 гадоў” – гэта ўспаміны самой пісьменніцы (праўда, ёй тады ішоў 22 год). Наступная цытата пра “жаночы атрадзік” і яго працу з дзвюх навел – “Яны” і “Бог ведае хто” таксама абумоўлена непасрэдным вопытам працы Ажэшкі:

Без затрымкі і якасна ў дварах і паселішчах, на хутарах выпякаўся чорны хлеб, вырабляліся белыя сыры, рыхтаваліся запасы рознай жывунасці, разнастайнага адзення... Пасля нашыя вазы і каляскі, наладаваныя рознымі каляровымі і пахкімі прадметамі лоўка перасоўваліся ад двара да двара, усё далей і далей, да Каралеўскага канала, за канал...

На сталах узвышаліся стосы падрыхтаваных корпій, павязак, рознага тыпу

⁶ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane...*, T. VIII, Wrocław 1976, s. 427–428.

⁷ E. Jankowski, *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa 1988, s. 66.

бялізны і адзення; ля сцен бялелі клапатліва засланыя пасцелі; сям-там стаялі назапашаныя кухонныя і складскія кайтэйнеры з харчам.

У пачатку сакавіка нам загадалі: рабіць корпіі і бандажы, шыць прыгожыя кашулі і канфедэраткі; аж тут сакавік даб'ягае да свайго канца, а яшчэ не ўсё гатова.

Многае мы ўжо зрабілі. Ніводная з нас не мела ніякага свайго шаліка альбо хоць бы ядвабнага шматка, бо ўсё пайшло на тых кашулі, каб іх бруд і чарвякі не чапалі.

Ужо вялікія скрыні былі запоўненыя корпіямі, рознай беласнежнай бялізнай. Але канфедэраткі... Усяго некалькі дзён, як прывезлі для іх авечыя апухі⁸.

Успамінае Ажэшка пра жалобную вопратку, якую насілі жанчыны напярэдадні паўстання. У навеле “Гекуба” пані Гарэза выгаворвае дачцэ, якая апранула на сябе “выжабраваныя бліскоткі і гэтую святочную сукенку”:

Пануе народная жалоба!.. Апрача чорнага і беллага колеру ніякіх іншых насіць нельга, залатых рэчаў насіць нельга... Таксама жалоба! Па Айчыне.. па вольнасці... па тых, што ідуць на пэўную смерць, жалоба...⁹

У Кобрынскім павеце, дзе жыла Ажэшка дзейнічаў партызанскі атрад на чале з Рамуальдам Траўгутам. Як мы адзначалі вышэй, Ажэшка была звязана з ім і ведала некаторых паўстанцаў і іх камандзіра. Яна піша, што месцам збора атрада былі Дзяткавічы, называе рэальна існуючых Фелікса Ягміна, кіраўніка кавалерыі, Радавіцкага. Але найбольш слоў сказана пра “чалавека святога імені”, пра Рамуальда Траўгута. Піша Ажэшка пра яго ў навелах “Яны” і “Gloria victis”. З апошніх мы працитуем два фрагменты:

Іхнім кіраўніком быў чалавек святога імені, якое гучала так: Рамуальд Траўгут. Пытаецца, чаму імя гэтае святое? Таму што ён, помнячы Божы завет, пакінуў жонку, дзяцей, багацце і спакой, усё, што прыносіць радасць і ўцеху, усё, што з’яўляецца вабнасцю жыцця, яго чарамі, скарбам, што прыносіць шчасце і асалоду, і, усклаўшы на плечы крыж свайго народа, пайшоў за тым вогненным стаўпом, які гарэў на гэтай зямлі. Пайшоў і сам згарэў у ім.

Ён трымаў у руках іхнія (чальцоў свайго партызанскага атрада – В.Ш.) сэрцы і ўмеў натхняць і падымаць іхні дух. Ён агаляў перад іхнімі шарэнгамі сваю чарнавалосую галаву і за тое, што былі яны паслухмяныя, як дзеці, і адважныя, як львы, што не далі рассяць сябе сіле, большай за іхнюю, што не зганбілі крыжа, які самі ўзнялі на свае плечы, – дзякаваў ім. Але і ў гэткія хвіліны голас ягоны гучай як баявы кліч, і не было ў ім ні пяшчоты, ні ласкі, былі толькі цвёрдасць і жалезная воля, якая моцна трымала ў руках іхнюю волю¹⁰.

⁸ Э. Ажэшка, *Над Нёманам...*, сс. 636–637, 641, 682.

⁹ Тамсама, с. 735.

¹⁰ Тамсама, с. 658, 666.

Паўстанне 1863–1864 г. падзяліла грамадства. У навеле “Афіцэр” Ажэшка апісвае род Карлавіцкіх – дзвух Апалінарыяў – унукаў аднаго дзеда і сыноў родных братоў: паляка на расійскай вайскавай службе і Аполькі, забітага ў яго прысутнасці паўстанца. У душы афіцэра нешта зварухнулася, ён успамінае свае польскія карані, разумее патрыятычны парыў Аполькі і ратуе яго ад ссылкі, а сам страляецца.

Студзенскае паўстанне пацярпела паражэнне, а Ажэшка добра зразумела адну з важных прычын гэтага. Вось, што піша яна ў навеле “Яны” пра сялянскія хаты:

Хаты тыя – на жаль – былі перад намі замкнёныя!
Замыкалі іх перад намі рознасць веры і мовы, памылкі нашых продкаў – на жаль, на жаль!
І гэта была скала, аб якую разбіўся наш карабель, выпушчаны ў суровае мора – на жаль!
Скала, аб якую разарваўся наш пекны ветразь – на жаль!
Скала, з якой пасля кароткага сонечнага дня апусцілася на нас цёмная ноч, душная, халодная, непраходная – на жаль!
Замкнутая перад намі сялянская хата сталася гэтай скалой – на жаль, на жаль, на жаль¹¹!

Але зразумела Ажэшка, што сяляне – гэта сіла “аднолькава замкнутая для абодвух праціўнікаў”. Паўстанцы не засталіся забытымі. Пра іх нагадвае магіла ў лесе, да якой прыйшлі Ян Багатырэвіч (страціў у паўстанні бацьку) і Юстына Ажэльская – героі рамана “Над Нёманам”:

Ян моўчкі паказаў на гэты пагорак Юстыне, яна таксама моўчкі кінула галавой; ведала, што гэта агульная магіла.
– Колькі? – спытала ціха.
– Сорак, – адказаў Ян¹².

Асанну паўстанцам, пахаваным у брацкай магіле, спявае вецер у навеле “Gloria victis”:

І сарваўся з магілы, узляцеў над лесам, паветраным шляхам дасягнуў цёмнага неба і загукаў да мігатлівых зорак, да серабрыстага Млечнага Шляху
– Gloria victis!..
А шпаркі вецер ляцеў і ляцеў ад невядомай, безымяннай, вялікай лясной магілы,

¹¹ Э. Ажэшка, *Над Нёманам...*, с. 638, 645.

¹² Тамсама, с. 282–285.

несучы ўсё далей і далей у прастору, у час, у памяць, у сэрцы, у будычыню свету трымфам далёкай будучыні акрылены вокліч:
– Gloria victis!¹³

Каля магілы паўстанцаў зараджаецца каханне Яна Багатырэвіча і Юстыны Ажэльскай. І мы згодны з даследчыцай С. Воцінавай, якая піша: “У заручынах іх прачытваецца наступны аўтарскі намёк: непазбежная не толькі новая барацьба за незалежнасць (як непазбежна на зямлі само каханне), але і будучы поспех гэтай барацьбы – бо з новым часам прыходзяць на зямлю і новыя людзі”¹⁴.

Мы звярнулі ўвагу на навелы і раман “Над Нёманам”, як найбольш важныя, але ёсць і іншыя творы Ажэшкі, якія ўключаюць паўстанцкія фрагменты. Можна назваць наступныя: “Дзіўная гісторыя“, “Панна Ружа”, “Смерць дома”.

Пісьменніца мела намер напісаць новы літаратурны цыкл навел пад назваю “Пасля буры”, дзе хацела паказаць лёсы людзей пасля паўстання (1863–1880 гг.). У 1908 годзе Ажэшка напісала Л. Катарбінскай: “Можаш дадаць, калі хочаш, што будуць гэта асабістыя ўспаміны з эпохі пачаўшайся непасрэдна пасля 1863 года”¹⁵. У 1910 годзе Ажэшка памерла, а перад гэтым хварэла на сэрца, таму з задуманага паспела напісаць і апублікаваць толькі “Дзіўную гісторыю” (1904), у якой апісала трагічнае каханне да здрайцы, яго пакуты і адкупленне віны.

Такім чынам, мы можам з упэўненнасцю сцвярджаць, што Ажэшка была ўдзельніцай паўстання 1863–1864 гг. (у катэгорыі актыўных памочнікаў). Як лічыла сама пісьменніца, Студзенскае паўстанне зрабіла яе літаратаркай. Само яно стала аб’ектам яе літаратурных твораў, у якіх “эфект прысутнасці” аўтара (біяграфічнасць, мемуарнасць) моцна адчуваецца.

Бібліяграфія

- Ажэшка Э., *Над Нёманам: раман; Gloria victis: навелы*, в: *Эліза Ажэшка*; пер. з польскай мовы Анатоля Бутэвіча, Мінск 2020.
- Воцінава С., *Эфект прысутнасці*, в: Э. Ажэшка, *Над Нёманам: раман; Gloria victis: навелы*; пер. з польскай мовы Анатоля Бутэвіча, Мінск 2020.

¹³ Тамсама, с. 282–285, 680–681.

¹⁴ С. Воцінава, *Эфект прысутнасці*, у: Э. Ажэшка, *Над Нёманам: раман; Gloria victis: навелы*; пер. з польскай мовы Анатоля Бутэвіча, Мінск 2020, с. 8–9.

¹⁵ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane...*, Т. VII, Wrocław 1971, s. 113.

- Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці, ф. 104, с. 75.
- Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (далей НГАБ), ф. 1, воп. 6, с. 621; воп. 8, с. 142, 543; воп. 34, с. 231; воп. 22, с. 1229; ф. 1159, воп. 3, с. 18.
- Швед В., *Рэвіем паўстанцам 1863–1864 гг. Гродзенская губерня*, Мінск 2017.
- Bursztyńska H., *Z archiwów Grodna o Orzeszkowej*, [w:] *Powroty do Elizy Orzeszkowej (1995–1996)*, Grodno 1997.
- Jankowski E., *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa 1988.
- Orzeszkowa E., *Listy zebrane*, do druku podał i komentarzem opatrzył E. Jankowski, t. IV, Wrocław 1954; T. VII, Wrocław 1971; T. VIII, Wrocław 1976.
- Orzeszkowa E., *O sobie...*, wstępem opatrzył J. Krzyżanowski, Warszawa 1974.
- Sikora I., „Jeżeli ja nie opowiem, nikt nigdy wiedzieć nie będzie...”. *Rok 1863 w zapisach Elizy Orzeszkowej*, „Wiek XIX, Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza” 2013, Rok VI (XLVII).

Viachaslau Shved

University of Warsaw

ELIZA ORZESZKOWA AND THE UPRISING OF 1863–1864

Summary

The first part tells about Orzeszko's participation in the January Uprising of 1863–1864. In the second – the influence of the uprising on the creation of the writer Orzeszko and her works, in which she refers to the events before and after the uprising of 1863–1864. The autobiographical and memoir side of the analyzed literary works is noted. Both parts of the article create a holistic image of Orzeszko as a patriot and writer.

Keywords: Orzeszko, uprising of 1863–1864, autobiography, memoirs, short stories

VIACHASLAU SHVED – historyk z Białorusi, obecne profesor w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej na Wydziale Lingwistyki Stosowniej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania badawcze – rozwój gospodarczy Białorusi w pierwszej połowie XIX wieku, życie społeczne i polityczne na ziemiach białoruskich w latach 1772–1863, historia Grodna i Grodzieńszczyzny (X–XXI wiek).